

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYNURƏ VAQİF QIZI MAHMUDOVA

**FÜZULİ ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ ERKƏN
MƏRHƏLƏLƏRİ**

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru
Teymur Həşim oğlu Kərimov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Gülşən Teymur qızı Əliyeva

Aparıcı müəssisə: AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun
Türk filologiyası şöbəsi

Müdafiə “_26_” _09_ 2014-cü il saat ____-da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.01.131 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti, 31, Əsas bina, AMEA
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Elektron Akt zalı (IV mərtəbə)

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi
Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_” _ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

İmamverdi Yavər oğlu

Mövzunun aktuallığı. Füzuli ədəbi məktəbinin XXI əsrin əvvəllərində yenidən araşdırmaya cəlb edilməsi təsadüfi deyildir. Füzulişünaslıqda dəyərli alimlərimizin illərlə aparmış olduğu tədqiqatlar bu gün Füzuli ədəbi məktəbinin vahid bir sistemdə, ana xətləri ilə birlikdə öyrənilməsini zəruri etmişdir.

Füzuli yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə araşdırıldığı halda, Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkül və formalaşmasındakı önəmli amillər, bu ədəbi məktəbin yaradıcılıq məsələləri və digər əhəmiyyətli problemlər araşdırılmamış qalırdı. Bu məsələlər dissertasiyada Füzuli ədəbi məktəbinin tədqiqi üçün zəmin rolu oynamışdır.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın əsas obyektı XVI əsr Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ədəbi məktəbini davam etdirmiş Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və inkişafı yollarını araşdırmaq, ədəbiyyat tarixində bu məktəbin mövqeyini, nüfuzunu müəyyənləşdirmək, şairlərin bu ədəbi məktəbin nümayəndəsi olmaqla ədəbiyyat tarixində oynadığı rolu, Füzuli yaradıcılığının şairin ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin yaradıcılığında necə və hansı yollarla əks olunduğunu göstərmək, ona obyektiv qiymət verməkdir. Həmin məqsədlə tədqiqatda aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- “Ədəbi məktəb” anlayışının məzmunu ilə bağlı dəqiqləşdirmələr aparmaq;
- Nizami ədəbi məktəbi nümunəsində Şərq ədəbiyyatında ədəbi məktəblərin yaranma və yaşama prinsiplərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək;
- Füzuli ədəbi məktəbinin tarixini ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək;
- XVI əsrdən başlayaraq Füzuli ədəbi məktəbinin ədəbiyyat tarixindəki mövqeyini, təşəkkül və inkişaf xüsusiyyətlərini, onun ayrı-ayrı şairlərə, eləcə də başqa xalqların ədəbiyyatına təsirini müəyyənləşdirmək;
- XVI-XVIII əsrlər Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin Füzuli təsiri ilə yaranan əsərlərini təhlil etmək.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Füzuli ədəbi məktəbini və onun nümayəndələrini vahid bir sistem içərisində tədqiqata cəlb edən araşdırmalar aparılmamışdır. Baxmayaraq ki, Füzuli ədəbi məktəbinin ayrı-ayrı nümayəndələrinə həsr edilmiş monoqrafiyalarda, məqalələrdə bu mövzudan qismən bəhs edilmişdir, lakin

Füzuli ədəbi məktəbinin bu dissertasiyada nəzərdən keçirilən problemləri xüsusi tədqiqat işinin mövzusu olmamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında əvəzedilməz xidmətləri olan Məhəmməd Füzulinin irsindən örnəklər və onların qiymətləndirilməsi cəhdi hələ şairin sağlığında təzkirələrdə öz əksini tapmışdır. XVI əsrdən başlayaraq yazılan təzkirələrdə Füzulinin ədəbiyyatda öz yolu və bu yolda mübtədi olması vurğulanmışdır. Lətif, Əhdi Bağdadi, Aşiq Çələbi, Həsən Çələbi, Sam Mirzə, Bəyani, Mustafa Ali, Sadıqi, Əhməd Razi, Riyazi, Faizi, Lütfəli bəy Azər, Seyid Əzim Şirvani və b. təzkirəçilər Füzulinin özünəməxsus tərzinin, təriqinin olduğu qənaətinə gəlmişlər.

Yaşayıb-yaratdığı XVI əsrdən bu günə qədər Füzulinin həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı həm ölkəmizdə, həm də ölkəmizdən kənarda irilixirdalı bir çox tədqiqatların obyektı olmuş, şairin yaradıcılığının müxtəlif aspektləri ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Azərbaycanda Füzuli yaradıcılığının elmi tədqiq tarixi XX əsrdən başlayır. Bu dövrdən başlayaraq şairin yaradıcılığı ilə bağlı elmi araşdırmaların meydana gəldiyini izləyə bilərik. Günümüze qədər Azərbaycan füzulışünaslığında “Füzuli ədəbi məktəbi” məsələsinə ayrıca bir tədqiqatın həsr olunduğuna təsadüf etməsək də, Azərbaycan alimlərinin əsərlərində bu məsələ qismən araşdırılmış, onunla bağlı müəyyən fikirlər meydana gəlmişdir. 1958-ci ildə şairin vəfatının 400 illiyi qeyd olunmuş və bununla əlaqədar Füzuli yaradıcılığının tədqiqi xüsusi vüsət tapmış, bir çox sanballı monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır.¹

Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən sistem halında ilk elmi tədqiqat işini Firidun bəy Köçərli başlayır. Alim bu işə XIX əsrin sonlarından başlasa da, bu dəyərli tədqiqat bütöv halda yalnız 1925-1926-cı illərdə işıq üzü görə bilmişdi. Füzuli bir şair olaraq F.Köçərlinin tədqiqatında müstəsna yerə sahibdir. Füzulinin “məktəblərin ustadı” adlandırıldığını söyləməklə F.Köçərli onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyini dəqiqliklə təyin edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində, toplanmasında əvəzsiz xidmətləri olan Salman Mümtaz müxtəlif mətbu orqanlarında dərc etdirdiyi, sonradan “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları” adı altında çap edilən məqalələrində Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrindən də bəhs etmişdir.

¹ Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958; Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958

Şairin həyat və yaradıcılığını geniş miqyasda araşdıran akademik Həmid Araslı əhatəli tədqiqatları ilə bu istiqamətdə böyük işlər görmüş, füzulişünaslığa əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. H.Araslının “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” monoqrafiyası 1958-ci ildə nəşr olunmasına baxmayaraq, indi də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Monoqrafiyanın “Füzuli və dünya ədəbiyyatı” bölməsində H.Araslı Füzuli ənənələrinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən icmal şəklinə bəhs edir və monoqrafiyanın imkanları daxilində Füzuli ardıcıllarının əksəriyyətinin adını qeyd edir, münasibət bildirir.

Mirzağa Quluzadə “Füzulinin lirikası” əsərinin IV fəslində Füzuli ənənələrinin Azərbaycan, özbək, türk ədəbiyyatlarında davamını araşdıraraq yazır ki, Bağdad ətrafında XVI əsrin II yarısında yaşayan şairlərin yetişməsində Füzuli şeirinin böyük rolu olub.² Monoqrafiyanın “Füzuli və türk şeiri” adlanan bölməsində türk ədəbiyyatına Füzuli təsiri konkret misallarla şərh edilir. Füzuli ənənələrinin türk ədəbiyyatında daha geniş inkişaf tapmasını M.Quluzadə tarixi-mədəni amillərlə əlaqələndirir, həmçinin dil yaxınlığının bu məsələdə vacib rol oynadığını qeyd edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli təsirindən bəhs edən tədqiqatçılar müxtəlif şairlərin yaradıcılığı ilə Füzuli yaradıcılığı arasında paralellər aparmaqla XVI-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında bu təsirin mövcudluğunu çox asanlıqla aşkar edirlər. “XVIII əsr Azərbaycan lirikası” əsərində Araz Dadaşzadə bu dövr ədəbiyyatına Füzulinin böyük təsir göstərməsindən bəhs etmişdir.

Əlyar Səfərli “Məsihi” monoqrafiyasının “Füzuli yaşayır və sevilir” bölməsində şairin XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişaf istiqamətində rolunun əhəmiyyəti barədə qısa xülasə təqdim edərək, bu dövrün şairlərinin əsərlərində Füzuli sənətinin təsirinin ənənəyə yaradıcı münasibətlə bir yerdə, qovuşuq meydana çıxmasını mühüm bir hadisə kimi qiymətləndirir.

Füzuli yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçılar Füzuli təsirinin epiqonçuluğa səbəb olmasından şikayətlənərək, məsələnin bu tərəfini daha çox qabartmış, “nəzirəçilik xəstəliyi”nin zərərlerini ümumi anlayışlarla ifadə etmiş, yeri gəldikcə isə, orijinal nümunələrin də yarandığını inkar etməmişlər. XVI-XX əsrlər boyu Türkiyə ədəbiyyatına Füzuli təsirini “Füzuli və Türkiyə poeziyası” monoqrafiyasında araşdıran A.Abi Aydın Füzuli sənətinə müraciət edən şairlərin hamısının eyni səviyyədə olmadığını

² Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965, s. 351

larına görə, onların Füzuli təsiri ilə ortaya çıxardıqları əsərlərin də eyni dərəcədə ola bilməyəcəyini yazır. Bununla belə, Baqi, Şeyx Qalib, Ömər Nəfi, Yusif Nabi, Əhməd Nədim və b. şairlərin yaradıcılığında Füzuli təsirini izləyən tədqiqatçı ümumilikdə Türkiyə ədəbiyyatına Füzuli təsirini əsasən vəzn, rədif, qafiyyə səsləşməsində axtarır və türk şairlərinin Füzuli sənətindən necə öyrəndiklərini bu əlamətlərə əsaslanaraq müəyyənləşdirir, eyni zamanda, burada formal cəhətdən əlaqə ilə yanaşı daxili bağlılığın da olduğunu qeyd edir. Orta əsr şairlərinin təsadüfi olaraq uyğun fikir, oxşar beyt, misra və yaxın ifadələr söylədiklərini qeyd edən müəllif, hər oxşarlığın ədəbi təsirin nəticəsi olmadığı qənaətinə gəlir. Belə “təsadüflər” əslində orta əsrlər Şərq poetik təfəkkür tərz, tarixi-ictimai şərait və s. bu kimi mühüm amillərin nəticəsində meydana gəlir və orta əsrlər Şərq şeirində biz belə tipoloji uyğunluqları tez-tez müşahidə edə bilərik.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Füzuli ədəbi məktəbi vahid bir sistem olaraq öyrənilməmişdir. Tədqiqatlarda Füzuli ədəbi məktəbi ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs edilsə də, konkret mövzu kimi bu məsələ tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Azərbaycan alimlərinin təkcə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində deyil, dilçiliyə dair monoqrafiya və məqalələrində də Füzuli ədəbi məktəbi və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə əlaqədar məsələlər işıqlandırılmış, müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Biz yalnız bu sahədə əmək sərf etmiş bir qrup alimimizin adını çəkməklə kifayətlənməli olacağıq. H.Arashlı, M.Quluzadə, Mir Cəlal, Z.Əkbərov, A.Rüstəmov, Ə.Səfərli, N.Arashlı, A.Dadaşzadə, M.Seyidov, T.Hacıyev, B.Azəroğlu, V.Feyzullazadə, Y.Qarayev, T.Kərimli, C.Nağıyeva, A.Musabəyli, A.Mirzəyev, N.Cəfərov, M.Quliyeva, Ş.Əlibəyli, G.Əliyeva, N.Məmmədova, M.Məhəmmədi, M.Nağısoylu, F.Qurbansoy, A.Abiyev, Z.Bayramlı, P.Kərimov, Ə.Nəcəfov, E.Məmmədov, N.Mustafayeva və bir çox başqa alimlərin tədqiqatlarında Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciət edilmiş, dəyərli araşdırmalar aparılmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqatın aparılmasında daha çox tarixi, tarixi-müqayisəli və elmi-təsviri metoddan istifadə edilmişdir. Burada irəli sürülən fikirlər Füzuli ədəbi məktəbi haqqında füzulişünas alimlərin tədqiqatlarına, onların elmi-nəzəri müddəalarına əsaslanır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi. Füzuli ədəbi məktəbinin nəzəri problemləri, təşəkkül və inkişaf xüsusiyyətləri, mərhələləri ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiqatdan kənarda qalmış məsələlərdəndir. Tədqiqatda bu məsələlər lazımi dərəcədə işıqlandırılmış, Füzuli ədəbi məktəbinin nüma-

yəndələrinin yaradıcılığında Füzuli şeirinin xidmətləri seçilmiş elmi-nəzəri faktlar baxımından dəyərləndirilmişdir. Tədqiqat işi Füzuli ədəbi məktəbini ədəbiyyat tarixində vahid sistem kimi izləməyə kömək edir, eləcə də bu məktəbin təşəkkül və inkişafı ilə bağlı elmi-nəzəri təsəvvürləri genişləndirməyə imkan verir. Füzuli ədəbi məktəbinin sistemli-monoqrafik və müəyyən qədər nəzəri aspektdə öyrənilməsi ilk dəfə bu dissertasiyada həyata keçirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid bir əsər kimi gələcək elmi araşdırmalar üçün elmi-təcrübi əhəmiyyət daşıya bilər. Həmçinin bu tədqiqat işi Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında Füzuli sənəti ilə mətnlərarası əlaqələrin öyrənilməsində bir mənbə kimi faydalıdır. Eyni zamanda, stilistika və ədəbi dil tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün də nəzəri əsaslar müəyyənləşdirməyə imkan verən dissertasiyanın əsas müddəaları ədəbiyyat tarixində Füzuli ədəbi məktəbinin vahid sistem kimi qiymətləndirilməsinə yol açır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmiş və şöbənin iclasında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları nəşr edilmiş məqalə və tezislərdə öz əksini tapmış, həmçinin respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli elmi konfranslarda mövzu ilə bağlı məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının doktorluq dissertasiyaları qarşısında qoyduğu tələblərə uyğun olaraq yazılmış dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi-nəzəri, bədii ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, elmi yeniliyi, metodu və başqa məsələlər şərh edilir.

Tədqiqat işinin “**Ədəbi məktəb anlayışı və Şərq ədəbiyyatında onun səciyyəvi xüsusiyyətləri**” adlandırılan birinci fəslində ədəbi məktəb anlayışının ehtiva etdiyi məzmun, onun sərhədləri müəyyənləşdirilir, Azərbaycanda nəşr edilmiş ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitablarına əsaslanaraq, ədəbi məktəbin nə dərəcədə öyrənilməsi müəyyən edilir. Bu fəsildə Şərq

ədəbiyyatında mövcud olmuş ədəbi məktəblər, qruplaşmalar, dərnəklər, ədəbi birliklər və s. prinsipial olaraq fərqləndirilməyə çalışılmış, ədəbi məktəbin dar mənada ehtiva etdiyi məzmun ortaya çıxarılmışdır. Yeri gəldikcə, dünya ədəbiyyatından müqayisələrlə Şərq ədəbiyyatında ədəbi məktəbin prinsipləri təyin edilmişdir. Burada, həmçinin, mövzudan kənara çıxmayaraq, ədəbi məktəb - ədəbi cərəyan, ədəbi məktəb - üslub, səbk kimi məsələlərə də münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı üç yarımfəslədən ibarətdir.

“Dünya ədəbiyyatında “ədəbi məktəb” anlayışı” adlı yarımfəsləldə “ədəbi məktəb” sənətkarın ideya-estetik və yaradıcılıq sahəsində davamçılarının birliyini nəzərdə tutan anlayış olaraq dəyərləndirilir. Ədəbiyyat və incəsənətdə bu anlayışa hələ eradan əvvəlki dövrlərdə müraciət etsələr də, dünya ədəbiyyatında ədəbi məktəb anlayışı XVIII əsrdən başlayaraq qismən fərqli məzmunu da özündə ehtiva etmişdir. Məhz bu dövrdən etibarən ədəbi prosesin və estetik nəzəriyyənin inkişafı ilə əlaqədar ədəbi istiqamət, ədəbi cərəyan və ədəbi məktəb anlayışlarının üzə çıxdığı müşahidə olunur. Bu anlayışların yarandığı dövrün tələblərini və xüsusiyyətlərini daşması ilə yanaşı, daha öncəki dövrlərin də hadisələrini izah etmək məqsədilə onlara müraciət edilir. Qeyd etməliyik ki, XVIII əsrə qədər mövcud olan ədəbi məktəbləri həmin dövrlərin estetik meyarları daxilində dəyərləndirmək lazımdır.

Bir-birindən yalnız miqyasına görə deyil, təşkili prinsipləri və zaman sərhədlərinə görə də fərqlənən ədəbi istiqamət, ədəbi cərəyan və ədəbi məktəb anlayışları arasında ədəbi məktəb digər ikisindən sürəkliliyi ilə də seçilir, dövrü xarakter daşımır. Dünya ədəbiyyatında mövcud olan ədəbi istiqamət və ədəbi cərəyanların sərhədləri konkret tarixi dövr ilə şərtlənir. Eləcə də, ədəbi cərəyanlar müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif dövrlərdə meydana çıxıb bilər. Məsələn, Qərbi Avropa ədəbiyyatında romantizm bir cərəyan kimi XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan ədəbiyyatında isə XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır. Ədəbi məktəb isə belə sərhədləri tanımır. XII əsr dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsrlərlə aktiv ədəbi məktəbinin olması bunun əyani göstəricisidir.

“Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında “ədəbi məktəb” adlı yarımfəsləldə Şərq ədəbiyyatından bəhs edən tədqiqatçıların əsərlərində ədəbi məktəb anlayışının yuxarıda qeyd olunan hər iki şəkildə işlədilməsi məsələsi vurğulanmışdır. Bir sıra tədqiqatlarda ədəbi dərnək, yaxud qruplaşma ədəbi məktəb adlandırılır və bir neçə fərqli anlayış eyniləşdirilir.

Qətran Təbrizidən başlayaraq Azərbaycan poeziyasının nüfuzunun artması, sonrakı dövrlərdə bu nüfuzun Xaqani, Nizami kimi nümayəndələrinin sayəsində daha da dərinləşməsi, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə, ən əsası da üslubu ilə seçilməsi tədqiqatçılara Azərbaycan poeziya məktəbi haqqında danışmağa əsas verir. Nizami ədəbi məktəbi Azərbaycan poeziya məktəbinin çox vacib, zəruri tərkib hissələrindən biridir. Lakin bu ədəbi məktəblə yanaşı Azərbaycan poeziya məktəbinin yaranması və yaşaması bir çox şairin adı və səyi ilə də əlaqədardır. “Azərbaycan poeziya məktəbi” ümumilikdə farsdilli poeziya daxilində öz üslubi cəhətləri ilə seçilən, forma və dil ümumiliyi çərçivəsində ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Azərbaycan sənətkarlarının birliyini nəzərdə tutan vahid yaradıcılıq üslubudur. Bu anlayış mahiyyətə “Müsəlman Şərqi ədəbiyyatında Azərbaycan poeziya ənənəsi” kimi də xarakterizə edilə bilər.

“Azərbaycan ədəbi məktəbi” anlayışı XI əsrdən Yaxın Şərq və Orta Asiya ədəbiyyatına nəzərən Azərbaycan şairlərinin təsirini, üslubca fərqli yaradıcılığını ifadə edən ümumiləşdirici bir anlayışdır. Tədqiqatçılar bu ədəbi hadisənin daha çox məhz üslub fərqiində meydana çıxdığını qeyd edirlər.

“Ədəbi məktəb” və “nəzirə məktəbi” adlı yarımfəsildə nəzirəçilik ənənəsinin ədəbi məktəb anlayışı ilə birbaşa əlaqəsi məsələsinə diqqət yetirilir. Ədəbi məktəb nümayəndələri, əsasən, nəzirə yazmaq yolu ilə ustadlarını bəlli edir, ondan ilham aldıklarını nümayiş etdirirlər. Nəzirə yazmaq prosesinin mahiyyətində bir neçə vacib səbəb dayanır. Bu səbəblər arasında qaynaq, mənbə şeirə heyranlıq, bəhs, meydan oxuma, özünü təsdiq və s. bu kimi səbəbləri göstərmək mümkündür. Nəzirə, adətən, məşhur, ustad bir şairin hamı tərəfindən bəyənilən, təqdir edilən əsərinə yazılır. Tənzir olunan əsəri, yaxud şairi ötüb keçmə və ya onun şan-şöhrətindən istifadə nəzirəni yazan şairin məqsədlərindəndir.

Orta əsr sənətkarı ənənəyə əsaslanır, onun bütün yaradıcılığı bu mənbədən qidalanır, o daha çox yaşadır, bərpa edir, təkrarlayır, əvvəlki ədəbiyyatı dərk edir, cilalayır, nəinki özünə qədər mövcud olmayan və işlədilməyən bir mövzunu ədəbiyyata gətirməyə çalışır. Füzuli “Farsca divan”ının dibaçəsində yaşadığı dövrdə şeir sənətinin bu xüsusiyyətinin şairin əl-qolunu bağladığı barədə öz təcrübəsindən nümunə gətirmişdir.

Nəzirə – ədəbiyyat termini olaraq bir şairin mənzum bir əsərinə, daha çox qəzəllərə, başqa bir şair tərəfindən eyni vəzn və qafiyədə yazılan şeir deməkdir. Türk ədəbiyyatında daha çox qəzəl və məsnəvi tənzir edilmişdir. Bununla birlikdə qəsidələr və hər növdən müsəmmətlərə də nə-

zirə yazılmışdır. Bu qədər önəmli əhəmiyyət kəsb edincə, yazılan nəzirələr bəlli məcmuələrdə toplanmış və bunun nəticəsində nəzirə məcmuələri adı verilən əsərlər yaranmışdır. Ömər bin Məzidin (1437) “Məcmuətin-nəzair”i, Eyridirli Hacı Kamalın “Camiün-nəzair”i (1512/13), Ədirməli Nəzminin “Məcməün-nəzair”i, Pərvanə bəyin məcmuəsi, (1560/61) Budinli Hisalının “Mətəilün-nəzair”i bunların başlıcalarıdır.

Əslində nəyin kor-koranə təqlid, yaxud yaradıcı təqlid olması bütün dövrlərdə mübahisəli məsələ olmuş, burada müəlliflərin mövqeyi də fərqlənmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu məsələyə birmənalı yanaşmamışlar. Şərq ədəbiyyatında bu baxımdan təqlid, nəzirə, cavab, istiqbal, mütəqibə, tətəbbü, tövr kimi anlayışlardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Füzuli irsinin ədəbi məktəb statusu”** adlanır. Bu fəsildə Füzuli sənətinin səbəbiyyət verdiyi böyük bir ədəbi məktəbə Azərbaycanda münasibətin tarixinə icmal şəklində nəzər salınır. Azərbaycanda estetik fikrin Füzuliyə münasibəti onun ədəbi məktəbinin də yaradıcılıq məsələlərinə təsirsiz ötürməmişdir. Bu münasibət bir çox hallarda müəyyən dövr üçün Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrinin kontingentini də müəyyənləşdirən amillərdən olmuşdur.

Dissertasiyanın II fəslı üç yarımfəsilə bölünmüşdür.

“Füzuli ədəbi məktəbinin yaranmasında dövr, mühit, dil, coğrafi mövqe və b. amillərin rolu” adlı yarımfəsildə Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan bir sıra xarici amillər nəzərdən keçirilmişdir. Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülündə mühüm olan amillərindən biri şairin yaşayıb-yaratdığı mühit və dövrüdür. Füzuli Bağdadın Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olduğu bir dövrdə doğulub. 1508-ci ildə Şah İsmayılın Bağdadı alması ilə 26 illik bir müddətə Səfəvilərin idarəsinə keçən şəhər Füzulinin həyatının son illərində Osmanlı sultanına tabe idi. Füzulinin Osmanlı ədəbiyyatı tarixinə düşməsinə siyasi hadisələrin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər, XVI əsrdə Bağdadda mövcud olan ədəbi hadisənin, eləcə də Füzuli də daxil olmaqla Azərbaycan türkcəsində yazan bu dövr şairlərinin yaradıcılığının qanunauyğun şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz, mühüm tərkib hissəsi olduğunu inkar edə bilmərik.

Füzuli yaradıcılığının geniş arealda yayılmasının bir çox obyektiv səbəbi arasında ən əsaslarından biri dil faktorudur. Şairin üç dildə yazması onun əsərlərinin türk xalqları, farsdilli və ərəbdilli xalqlar arasında yayıla bilmək ehtimalını artırır.

“Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Füzuli ədəbi məktəbinə münasibət” adlı yarım-fəsilə Füzuli irsinə və Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndələrinə münasibət məsələsinə toxunulmuşdur. Füzuli ədəbi məktəbinə aid edilən şairlərin yaradıcılığını dəyərləndirərək tədqiqatçıların bir çoxu bu məsələni kəskin şəkildə həll etməyə çalışmış, Azərbaycan ədəbiyyatına Füzulinin “mənfi” təsir göstərdiyini iddia etmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatının əsrlərlə “ədəbi labirint”ə düşməsində yalnız Füzuli təsirini günahlandırmaq isə Füzulini dahi şair olmaqda günahlandırmağa bərabərdir.

Dissertasiyanın **“Ədəbiyyatda ənənə. Füzuli ənənəsinin təsir yolları”** adlı yarım-fəsilində Füzuli ənənəsinə münasibət və ondan bəhrələn-mənin müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə özünü büruzə verməsi məsələsi tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu fərqlilik Füzuli ənənəsinin təsir yollarının konkret tarixi şəraitdə müxtəlif xüsusiyyətlər kəsb etməsi ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənəsinin təsir yollarını kompleks şəkildə belə ümumiləşdirmək olar:

Füzuli ənənəsinin təşəkkülü və stabilləşməsi dövrü (XVI-XVIII əsrlər);

Füzuli ənənəsinin tipikləşməsi və stereotipləşməsi dövrü (XIX əsr);

Füzuli ənənəsinin mifikləşməsi dövrü (XX əsr).

XIX əsrdə Füzuli ənənəsinin ədəbi dəb halı aldığını izləyə bilərik. Bu dövrdə Füzuli ənənəsinin təsir yolları müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə birləşdirərək tipikləşmiş formada özünü büruzə verir. Zəhəri effektin, xarici təzahürlərdə ifadə olunan təsirin nəticəsidir ki, bu dövrdə Füzuli ənənəsinə müraciət daha çox təqlidi xarakter daşımışdır. Bu dövrdə məzmun və formaya yönəldilən düşünülmüş müəyyən vasitələrlə Füzuli şeiri şərh olunur. Məhz şərh olunur, çünki yazılan şeirlərin əksəriyyətində Füzuli şeiri müxtəlif kombinasiyalarda qarşımıza çıxır, onun yalnız görünüşünü yaratmağa cəhd edirlər, Füzuli sənətkarlıq baxımından deyil, “Füzuli olmaq”, “Füzuliyə bənzəmək” baxımından təqlid edilir.

Satirik şeirdə də Füzuli ənənəsinin üzə çıxması XIX əsr ədəbiyyatında Füzuli ənənəsinin artıq tipikləşməsinə, şablon şeirlərin kəmiyyət çoxluğuna dəlalət edir. Məqsəd, bu ənənənin stereotiplərini qırmaq üçün Füzuli sənətini gülüş hədəfinə çevirmədən, onu təhrif olunmuş şəkildə qavrayanları, Füzulinin bir şeirini saysız-hesabsız variantlaşdıranların “yaradıcılığını” hədəf alaraq satirik vasitə etmək idi. M.Ə.Sabir öz satiralarında Füzuli irsinə hörmətlə ondan yaradıcı bəhrələnmənin, sənətkarlığı Füzulidən öyrənmənin yollarını göstərdi.

XIX əsr Füzuli rəmzinin kulta çevrildiyi bir dövrdür. Füzuli ənənəsini davam etdirənlər Füzuli yaradıcılığını, belə demək mümkünsə, kor-koranə şəkildə oreola bürümüşdülər. Yeni dövr Füzuli ənənəsinə yeni münasibət tələb edirdi. XX əsrin əvvəlləri bu mərhələnin başlanğıcı oldu.

Tarix bir sıra mədəni miflərin meydana gəlməsinə şahidlik etmişdir. Mədəni mifin yaranmasında müəyyən bir dövrdə kulta çevrilən obraz iştirak edir. Füzuli yaradıcılığının əlçatmazlığı, böyüklüyü və uzun əsrlər ədəbiyyata göstərdiyi təsirin miqyası XX əsrdə Füzuli ənənəsinin mifikləşməsinə səbəb olmuşdur. “Füzuli ənənəsinin mifikləşməsi” dedikdə, bu ənənənin ədəbiyyatda ümumiləşdirilərək, şairin əsərlərinin məzmun və formasının bütün komponentlərinin vəhdət halında, qovuşuq dərk edilməsini, bununla yanaşı, yaradıcılığının şairin şəxsiyyəti ilə bütünləşdirilərək bütüləşdirilməsini, kulta çevrilməsini nəzərdə tuturuq. Burada “mifikləşdirmə” anlayışının istifadəsində məqsəd sözün folklorşünaslıqda tətbiq edilən mənası deyildir. Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı məhz reallıqdan kənar düşüncələr mövcud olmuşdur. Buna şairin yaradıcılığı, əsrarəngiz həyatı, şəxsiyyəti və onun haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması rəvac vermiş, əlverişli zəmin yaratmışdır. Füzuli dedikdə, dərd əlindən belə bükülmüş, iztirablar içərisində bədəni əriyib qıl tək nazılmış müdrik bir qocanı göz önündə canlandırırıq. Həqiqətlə uydurma arasında məkan tutan Füzuli mifi xalqa “Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı, dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı” dedirtmişdir.

Tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin mifikləşdirilməsi prosesi hər xalqın tarixində rast gəlinən bir haldır. “Yeni dövr yaxın zamanların nəhəng tarixi şəxsiyyətlərinin (məsələn, I Pyotr özünün böyük roluna layiq olaraq imperiyanın banisi kimi, yaxud əksinə, despot və antixrist kimi) bəzən bir-birinə zidd olan mifikləşdirilməsi təcrübəsinə malikdir. Yeri gəlmişkən, görkəmli filosof və alimlərin, bəstəkar və rəssamların, yazıçı və şairlərin də mifikləşdirilməsini xatırlatmaq olar”.³

Dissertasiyanın “**XVI əsrin sonu XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Füzuli yaradıcılığının rolu**” adlı üçüncü fəslində Füzuli ədəbi məktəbinin mərhələləri təsnifata cəlb edilmişdir. Füzuli ədəbi məktəbinin XVI-XVIII əsrləri əhatə edən ilk iki mərhələsi bu fəsilə diqqət mərkəzində tutulmuşdur. Burada Füzuli ədəbi məktəbinin bütün nümayəndələrinin yaradıcılığından nümunələr vermək - bu şairlərin

³ Хализов В.Е. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 2005, с. 199

və bu nümunələrin çoxluğu səbəbilə imkansız olsa da, Füzuli ədəbi məktəbinin xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə öz yaradıcılığında daşıyan bir sıra sənətkarların əsərlərindən parçalar Füzulinin əsərlərindən müvafiq parçalarla qarşılaşdırılmış, müəyyən elmi nəticələrə gəlinmişdir. Əmani, Ruhi Bağdadi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Məsihi, Mürtəzaqulu xan Şamlu, Sadiq bəy Əfşar, Rəhməti, Möhsün Nəsiri, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və b. şairlərin Füzuli təsiri ilə, eləcə də nəzirə olaraq yazdıqları əsərləri tədqiqatda diqqətə alınmışdır.

Dissertasiyanın bu fəslə üç yarımfəsilədən ibarətdir.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəslə **“Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ədəbi məktəbinin hüduqları”** adlanır. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Füzuli yaradıcılığının rolu dedikdə, həqiqətdə biz Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ədəbi məktəbinin hüduqlarını təyin etməyə cəhd göstərmiş oluruq. Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkül və formalaşma proseslərinin öz əksini tapdığı Füzuli ədəbi məktəbinin erkən mərhələlərindən danışdıqda isə XVI-XVIII əsrləri əhatə edən bir dövrü nəzərdə tuturuq. XVI əsrdə təşəkkül etməyə başlayan Füzuli ədəbi məktəbi təşəkkül dövründən XIX əsr daxil olmaqla üç mərhələ keçmişdir.

1. Təşəkkül
2. Yüksəliş
3. Sabitləşmə

XVI əsrdə təşəkkül etməyə başlayan Füzuli ədəbi məktəbi XIX əsrə qədər özünün yüksəliş dövrünü yaşayıb. Ayrı-ayrılıqda bu mərhələlərə diqqət yetirsək, onların əhatə etdiyi dövr və Füzuli yaradıcılığına münasibətlə sıx əlaqədə mövcud olduğunu görə bilərik. Bu dövr Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Məsihi, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və b. sənətkarların yaradıcılığı ilə əlamətdardır. XIX əsrdə öz tarixinin yeni mərhələsinə qədəm qoyan, Füzuli ədəbi məktəbinin sabitləşmə dövrü kimi təyin etdiyimiz üçüncü mərhələsi zaman baxımından tədqiqatımızın xaricində qaldığı üçün dissertasiyada bu dövr araşdırmaya cəlb olunmayıb.

XVI-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Füzuli yaradıcılığının rolunu üç istiqamətdə araşdırmaq mümkündür:

1. İdeya, düşüncə, ilham mənbəyi kimi ruh, emosiya, hissi çalar baxımından;

2. Formal, vizual, texnika baxımından;

3. Sənət məktəbi olaraq həm ideya, həm də texnika baxımından;

İdeya baxımdan Füzuli sənətini izləyənlər əsərlərində Füzulinin dünyagörüşü, hissi, emosiyaları ilə yaxınlığı nümayiş etdirənlərdir. Ruhi

vəziyyətin məzmunundakı, əhval-ruhiyyənin təsvir tərzindəki, fərdi-subyektiv münasibətdəki bənzərlik Füzuli və onun davamçılarının əsərlərini birləşdirən xassələrdəndir. Burada ideya-bədii funksiya vahid sistem təsiri bağışlayır.

Formal baxımdan Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirən şairlərin əsərlərində Füzuli yaradıcılığı ilə formal-struktur əlamətlərdə eynilik, tipoloji paralellər mövcuddur. Burada sırf şəkli xüsusiyyətlərə əsaslanaraq Füzuli yaradıcılığının təsirini təsbit etmək mümkündür. Əlbəttə, müəyyən dərəcədə mövzu və məzmun yaxınlığı da bəzən özünü büruzə verir. Lakin formal əlamətlərin qabarıqlığı, bir sıra hallarda yalnız formal əlamətlərdəki yaxınlığın varlığı Füzuli ədəbi məktəbinin texnika, ədəbi sənətlərə müraciət baxımından bu şairlərin yaradıcılığındakı rolundan bəhs etməyimizə imkan verir.

“Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin lirik yaradıcılığında Füzuli təsiri” adlı bu yarımfəsildə XVI-XVIII əsr Azərbaycan şairlərinin lirik yaradıcılığında Füzuli təsiri məsələsi araşdırılır.

XVI əsrin II yarısında yaşamış və şeir yaradıcılığında Füzuli təsirinin görüldüyü şairlərdən olan Sadiq bəy Əfşar şairliyi ilə deyil, daha çox yazdığı təzkirəsi ilə tanınır. Bu dövr şairlərinin Əlişir Nəvaidən təsirlənərək cığatay dili elementlərinin də yer aldığı şeir nümunələri yaratmaları onların Füzuli təsirindən kənar qala biləcəklərini şərtləndirmir. Sadiq bəy Əfşarın da şeir yaradıcılığında Əlişir Nəvaidən təsirləndiyi məlumdur. Lakin Sadiqinin Füzuli təsiri ilə yazdığı əsərlər onun əsrinin təmayülünə çevrilmiş Füzuli ənənəsindən də bəhrələndiyini göstərir.

Füzuli:

Qaşların tağinə versəm dili-suzan, nə acəb,
Rəsmidir asıla qəndil nəzərgahlərə.⁴

Sadiqi:

Qoyma xali gözümi şəmi-rüxin əksindən,
Qoysalar eyb degül şəm nəzərgahlara.⁵

Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından olan Əlican Qövsî Təbrizi yaradıcılığında Füzuli üslubunun yuxarıda qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərini təqlidə yol vermədən, yaradıcı şəkildə əridə bilmişdir. Qövsî Təbrizinin “Divan”ında Füzuli təsiri ilə yazılmış əsərlərin çoxluğu onların orijinallığına qəti xələl gətirməmişdir. Qövsinin Füzuli sənətindən bəhrələndiyini nümayiş etdirən nümunələr çoxdur. Bu nümunələr arasında

⁴ Füzuli M. Əsərləri: Altı cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s., s. 274

⁵ XVII əsr Azərbaycan lirikası (Antologiya). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s., s. 55

Füzuli şeirlərinə mənə, məzmun, forma, struktur baxımından yaxın olanlar, Füzuli yaradıcılığı ilə yaxından səsleşən məqamlar ilk baxışda diqqət cəlb edə biləcək qədər aşkardır. Qövsü “Divan”ına diqqət yetirsək görürük ki, nəzirlərdə Qövsü böyük ustadından öyrənməklə qalmamış, onu böyük hörmət və minnətlə yad etmişdir.

XVII əsr Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olan Məhəmməd Əmaninin yaradıcılığında Füzuli sənətinin izlərini həm formal əlamətlərdə, həm ideya-məzmun xüsusiyyətlərində, həmçinin məktəb sahibinə yazılan nəzirlərində müşahidə etmək mümkündür.

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının “Zəfər” təxəllüsü ilə əsərlər yazmış bir nümayəndəsi - Mürtəzaqulu xan Şamlunun poeziyası Füzuli sənəti ilə yığrulmuşdur. Zəfərin “Divan”ında sanki Füzuliyə nəzir olmayan, Füzuli təsiri ilə yazılmayan əsər yox kimidir. Əlbəttə, Zəfərin şeirlərinə bir çox məqamlarda təqlid demək mümkündür. Burada ustad şairin qarşısında heyrətdə qalan bir şagirdin onun sənətinin kölgəsindən çıxma bilməyən əsərlərini görürük. Zəfərin şeirlərində Füzuliyə olan bu heyranlıq, onun tələsinə mübtəlalıq sətirlər arasından oxunur.

XVII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbi Saib Təbrizinin simasında yeni keyfiyyətlər qazanır. Füzuli sənətinə olan özünəməxsus münasibətinin nəticəsidir ki, Saib özü yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoya bilmişdir. Saib ədəbi məktəbi mənbəyində Füzuli sənəti dayanan bir məktəbdir. Burada Füzuli sənəti ilə Saib sənəti qovuşuq şəkildə təsir göstərir.

XVII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairlərindən Mirzə Saleh Təbrizinin yaradıcılığında da Füzulinin dərin təsiri görülməkdədir. Şairin qəzəllərində, qitələrində Füzulidən bəhrələndiyi məlum olur.

Füzuli ədəbi məktəbinin XVIII əsr nümayəndələrindən Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında Füzuli sənətinə bağlılığını forma və məzmun baxımından inkişaf etdirmişdir. Onun Füzuliyə olan yaxınlığı böyük ustadından şairliyi öyrənməsi, onun sənət məktəbindən ilham alması ilə məhdudlaşmır. Bu ədəbi yaxınlıq hər iki şairin düşüncə, xəyal aləmindəki, dünya duyumundakı yaxınlıqla şərtlənir. Klassik ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq yazdığı şeirlərində Vidadinin ən çox təsirinə məruz qaldığı şair Füzulidir.

Yaradıcılığında xalq dilinə yaxın bir tərzdə, aşıq şeiri üslubunda şeirlərin üstünlük təşkil etdiyi Molla Pənah Vəqif Füzuli sənətindən bəhrələnməmişdir. Əhatəli və nüfuzlu Füzuli ədəbi məktəbi bir-birindən, eləcə də Füzulinin özündən tamamilə fərqli şairləri özündə birləşdirmək xüsusiyyətinə malikdir. İlk baxışda bu qədər fərqli olan bu iki şairin yaradıcılığı və

ədəbiyyatda yenilikçi ruhu arasında bənzərliklər mövcuddur. Füzuli və Vəqifin şeirlərindəki səmimiyyət, sadəlik, xalqın anlama biləcəyi, hər kəsin başa düşə biləcəyi dildə yazmağa çalışmaları onların lirikasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu yaxınlıq hər iki şairin yaradıcılığındakı müxtəlifliyi daha qabarıq hiss etməyə imkan verir.

“Füzuli ədəbi məktəbi nümayəndələrinin epik yaradıcılığında Füzuli təsiri” adlı yarımfəsildə epik janrda yaranan XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında güclü şəkildə özünü göstərmiş Füzuli təsirindən bəhs edilir. Burada xüsusilə Məsininin “Vərqa və Gülşə” və Fədainin “Bəxtiyarname” əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Biz Füzuli ədəbi məktəbinin əsasən qəzəl yaradıcılığına əsaslandığını və onun izi ilə gedənlərin də Füzulinin qəzəllərindən təsirlənərək, yaradıcılıqlarında Füzuli sənətindən bəhrələndiklərini yazmışdıq. Məsihi Füzuli sənətkarlığını onun həm kiçik həcmli əsərlərindən, həm də iri həcmli epik əsərlərindən ilhamlanaraq öyrənmişdir.

Leylinin, Gülşanın hüquqsuzluqlarından şikayətlənmələri, dəriddillərini şama, pərvanəyə ərz etmələri, analarının onlara öyüd verməsi, Vərqanın çərxə, müxtəlif ulduzlara, Məcnunun dağa, ceyrana, kəbutərə xitabları və s. bu kimi ortağ xüsusiyyətlər hər iki şairin əsas qəhrəmanlarının obrazlarında orijinal mətnlə bənzər tərəflərinin olmasından xəbər verir. A.Rüstəmovanın “Azərbaycan epik şerinin inkişafı yolları”, Ə.Səfərlinin “Məsihi” monoqrafiyaları bu baxımdan geniş materiala sahibdir.

Məsihi də məsnəvisini Füzuli kimi qəzəllərlə süsləmişdir. Füzulinin məsnəvisində 24, Məsininin məsnəvisində isə 10 qəzəl vardır. Füzuli qəzəllərinin bir neçəsi, Məsihi qəzəllərinin isə hər ikisindən biri Füzuli qəzəlləri ilə eyni qafiyəli, yaxud eyni rədiflidir.

XVIII əsr anadilli ədəbi abidələrindən olan Möhsün bin Əbdülhəmid Nəsinin “Lisanüt-teyr” əsəri klassik Şərq ədəbiyyatı mövzusunda. Burada çərçivəli təhkiyədən istifadə olunaraq tutuquşunun dilindən qırx doqquz hekayə nəql olunur. Əsərdə qafiyəli nəsr şeir parçaları ilə müşayiət olunur. Burada Şərqin böyük şairlərindən Nizami, Mövlana, Hafiz, Sədinin yaradıcılığından məsnəvi parçalarına, beytlərə, misralara, müəllifi məlum olmayan, həmçinin Nəsinin olduğu güman edilən şeir parçalarına da yer verilmişdir.

Möhsün Nəsinin “Lisanüt-teyr” əsərində Füzuli qələminə məxsus 20 şeir parçası vardır. Əsərdə müəllif bu şeir parçalarının bir çoxunun müəllifini qeyd etsə də, müəllifinin qeyd edilmədiyi şeir nümunələrini görmək mümkündür. Burada Füzulinin çox məşhur qəzəllərindən verilən

misralarda müəllif qeyd olunmamışdır: “Eşq afəti can olduğu məşhuri cahandır”, “Hökm anın hökmüdürür, fərman anın fərmanidür”, “Söndürmənim öz əlimlə yandurduğum çirağı”.⁶ Bu misraların Füzuliyə məxsus olduğu şübhəsizdir.

M.Nəsirinin Füzulinin “Türkcə Divan”ının ilk qəzəlindən təsirlənərək yazdığı şeir parçası orijinal mətnin məzmununu saxlamışdır:

Füzuli:

Vadiyi-vəhdət, həqiqətdə, məqami-eşqdir
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gədə.⁷

Nəsiri:

Nə xoş mənzildurur sərmənzili-eşq,
Müşəxxəs olmaz anda şahü dərviş.
Yox anda malü miknət etibarı,
Sirişki-ərgəvan istər dili-riş.⁸

Nəsiri bu əsərində Füzulnin anadilli ədəbiyyatımızda önəmli yer tutan “Leyli və Məcnun” və “Hədiqətüs-süəda” əsərlərindən bəhrələnmişdir. “Lisanüt-teyr”də Füzulinin məşhur nəsr əsərinin – “Hədiqətüs-süəda”nın təsiri açıq-aşkar duyulur. Nəsirinin işlətdiyi bir sıra silsiləli bənzətmələr, bədii ifadələr “Hədiqətüs-süəda”dan qaynaqlanmışdır. Maraqlıdır ki, Nəsiri əsərini “Hədiqətüs-süəda”nın aşağıdakı son beyti ilə bitirmişdir;

Gəl, ey hali-təkəllümdən xəbərdar,
Tərəhhüm qıl, təərrüz qılma, zinhar!⁹

XVIII əsr Füzuli ədəbi məktəbi ənənələrini davam etdirən şairlərdən Nişat Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Arif Şirvani əsərlərində Füzuli ənənələrini yaşatmağa, onlara yeni rəng, çalar verməyə çalışıblar. Onların yaradıcılıqlarına öləri nəzər saldıqda belə, Füzuli davamçısı olduqları məlum olur. Bütünlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənəsinin hər dövr sənətkarının yaradıcılığına təsiri bu dövrün xüsusiyyətlərini özündə daşımışdır.

Füzuli ədəbi məktəbinin yaranmasına ehtiyac vardı. Bu ədəbi məktəb sanki özündən əvvəlki ənənənin cövhəridir. Özündən sonrakı ədəbiyyatı yönəldən, dil, üslub baxımdan təsirindən çıxmağa qoymayan bir sehrə

⁶ Nəsiri M. Quş dili (Lisanüt-teyr). Bakı: Nurlan, 2009, s.106, 184, 205

⁷ Füzuli M. Əsərləri: Altı cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s., s. 37

⁸ Nəsiri M. Quş dili (Lisanüt-teyr). Bakı: Nurlan, 2009, s. 72

⁹ Nağısoylu M., Bayramlı S. Klassik bədii nəsrimizin dəyərli nümunəsi // Nəsiri M. Quş dili (Lisanüt-teyr). Bakı: Nurlan, 2009, s. 5

sahib olan Füzuli yaradıcılığı sənətdə özünəməxsusluğu, yenilikçiliyi, dildə sadəliyi, seçkinliyi təbliğ etdi.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və erkən mərhələləri ilə bağlı qənaət və müddəalar yekunlaşdırılmışdır.

Dissertasiyada Füzuli ənənəsinə münasibət və ondan bəhrələnmənin müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə özünü büruzə verməsinin bir sıra xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənəsinin təsir yollarını kompleks şəkildə bu şəkildə ümumiləşdirməyin mümkünlüyünü əsaslandırdıq:

Füzuli ənənəsinin təşəkkülü və stabilləşməsi dövrü (XVI-XVIII əsrlər);

Füzuli ənənəsinin tipikləşməsi və stereotipləşməsi dövrü (XIX əsr);

Füzuli ənənəsinin mifikləşməsi dövrü (XX əsr).

Dissertasiyada XVI əsrdə təşəkkül etməyə başlayan Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkül dövründən XIX əsr daxil olmaqla üç mərhələsi müəyyən edilmişdir:

1. Təşəkkül
2. Yüksəliş
3. Sabitləşmə

XVIII əsrdə ədəbiyyatın inkişaf mərkəzinin saraylardan xalqa keçməsi ilə Füzuli ədəbi məktəbinin yüksəliş mərhələsi başa çatır. Bu dövr şairlərindən M.V.Vidadinin və M.P.Vaqifin yaradıcılığı Füzuli ədəbi məktəbinin dönüş nöqtəsində, şifahi xalq ədəbiyyatını və klassik ədəbiyyatı özündə cəmləşdirərək, bir dövrü tamamlayaraq, yeni dövrün başlanmasından xəbər verirdi. Ədəbiyyatda realizmin qüvvətlənməsi, şeir dilinin sadələşməsi, məzmun və forma dəyişikliyi Füzuli ədəbi məktəbi üçün də yeni bir mərhələnin başlamasını, yeni dəyərlər qazanmasını zəruri etdi. XIX və XX əsrlər Füzuli ədəbi məktəbi dövrün tarixi-ictimai prosesləri fonunda Azərbaycan ədəbiyyatında var olmaqla və öz inkişafını fərqli platformaya daşımaqla (M.Ə.Sabir) davam etmiş və etməkdədir.

Dissertasiyada istifadə olunmuş elmi və bədii ədəbiyyat müvafiq olaraq tədqiqatın sonunda verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Füzuli qəzəllərinin bəzi poetik xüsusiyyətləri // Azərbaycan filologiyası. V kitab. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, s. 28-31
2. Anadilli ədəbiyyatımızın Füzuli mərhələsi // Azərbaycan filologiyası. V kitab. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003, s. 31-34
3. Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənələrinin təsir yolları və mərhələləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. II hissə. Bakı: Elm, 2006, s. 215-217.
4. Azərbaycan alimləri “Füzuli ədəbi məktəbi” haqqında // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”i humanitar elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2006, № 2-4, s. 76-85
5. Orta əsrlər Şərq poeziyasında təqlid və orijinallıq problemi // Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XXI cild. Bakı: Ozan, 2008, s. 67-73
6. Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü xüsusiyyətləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı: Elm, 2008, s. 507-511
7. Füzulinin “Türkcə divan”ında rənglərin simvolikası / II Uluslararası Türk dili və Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildirileri. Cild 2. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 883-893
8. Namiq Kamalın və Mirzə Fətəli Axundzadənin divan ədəbiyyatına münasibəti: səbəbləri, nəticələri // Doğumunun 170 yılında Uluslararası Namiq Kemal Sempozyumu Bildirileri. II cild, Tekirdağ: Bizim Büro Basımevi, 2010, s. 701-707
9. Füzulinin “Türkcə divan”ında indiki zamanın işlədilməsi // III Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2011, s. 653-657
10. Füzulinin və Gelibolulu Mustafa Alinin “Usanmaz mı” gazellerində ortak xüsusiyyətlər // International Journal of Social and Economic Sciences (Nobel International Journals and Karaman Science and Research Center) 1 (2), 2011, s. 17-19
11. Səfəvilər dövrü Bağdad mühitində türkcənin mövqeyi və Füzuli // Filologiya məsələləri. 2011, № 7, s. 207-212
12. Səfəvilər dövrü Bağdad mühitində türkcə və Füzuli // Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 20-ci ildönümünə həsr olunmuş “Gənc alimlərin I Elm festivalı” çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: 2011, s. 509

13. Füzulinin “Türkcə divan”ında rənglər // M.Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, s. 316-318
14. Füzulinin əsərlərində cəmiyyət, təhsil və sosial ədalət // III Uluslararası Türk dili və Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildiriler kitabı. Cild 2. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 1331-1337
15. Füzulinin “Leyla və Mecnun”unda gəlin göçürmə və folklor // Halk Kültüründə Göç Uluslararası Sempozyumu Bildirileri kitabı. Motif Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 664-670
16. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və Füzuli ədəbi məktəbi // Filologiya məsələləri. № 8, 2012, s. 319-326
17. XVI yüzilyda Bağdat bölgəsində Türkçenin durumu // Değişen Ortadoğuda Kültür ve Siyaset. Stratejik Düşünce Enstitüsü. Ankara: Öncü Matbaası, Mart, 2012, s. 61-69
18. Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində gəlin köçürmə // Dədə Qorqud. Elmi-ədəbi toplu. II. Bakı: Nurlan, 2012, s. 81-89
19. Füzuli ədəbi məktəbinin nümayəndəsi: Məhəmməd Əmani // Ədəbiyyat Məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. XXIII cild. Bakı: Proqress, 2013, s. 62-69
20. Füzulinin yaradıcılığında sosial ədalət // Gənc alimlərin II Elm festivalı çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: AzTU mətbəəsi, 2013, s. 55-57
21. Füzuli irsinin “ədəbi məktəb” statusu qazanmasını şərtləndirən amillər // Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2013, s. 220-223
22. Проблема подражания и оригинальности в средневековой восточной литературе (Orta əsr Şərq ədəbiyyatında təqlid və orijinallıq problemi) // Проблемы востоковедения (Академия наук Республики Башкортостан), № 3 (61), 2013, s. 78-83
23. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında Füzuli sənətinin rolu // IV Uluslararası Türk dili və Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildirileri. İstanbul: İKÜ Yayınları, 2013, s. 303-310
24. Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və inkişafında Füzuli mətnlərinin interpretasiyasının rolu // Gənc alimlərin əsərləri. № 8, 2013, s. 356-361
25. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli təsiri // Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. XXV cild, 2014, s. 76-85

ФОРМИРОВАНИЕ И РАННИЕ СТАДИИ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ ФУЗУЛИ

РЕЗЮМЕ

В диссертации «Формирование и развитие литературной школы Фузули» исследуется литературная школа Мухаммеда Фузули, оцениваются роль и заслуги Фузули в азербайджанской литературе XVI-XVIII веков на основе научно-теоретических фактов. Исследовательская работа позволяет проследить формирование и путь развития литературной школы Фузули как единой системы и расширить научно-теоретические представления по данной проблеме.

Во **«Введении»** обосновывается актуальность и значимость темы, определяются объект, цели и задачи исследования, ее научная новизна и практическое значение.

В первой главе диссертации **«Понятие литературной школы и ее характерные особенности в восточной литературе»** определяется сущность понятия литературной школы, делается попытка четко разграничить понятия литературной школы, группы, ассоциации и других литературных объединений в восточной литературе.

Во второй главе диссертации под названием **«Статус литературной школы наследия Фузули»** представлен краткий обзор истории отношения к литературной школе Фузули в Азербайджане. Литературная школа появляется в результате необходимых для формирования литературной школы таких важных факторов, как исторический период, окружающая среда, язык и географическое положение и т.д.

В третьей главе диссертации под названием **«Роль творчества Фузули в развитии азербайджанской литературы конца XVI-XVIII веков»** классифицируются этапы литературной школы Фузули. Отрывки из произведений Аmani, Руhi Багдади, Говси Тебризи, Саиб Тебризи, Месиhi, Муртезакулу хан Шамлу, Садик бей Афшар, Рахмети, Мухсин Насири, Молла Вели Видади, Молла Панах Вагиф и др. сопоставлены с соответствующими образцами из творчества Фузули и сделаны соответствующие научные заключения.

В заключении подводятся итоги всему исследованию и обобщаются научно-теоретические выводы.

THE FORMATION AND EARLY STAGES OF THE DEVELOPMENT OF THE LITERARY SCHOOL OF FUZULI

SUMMARY

The thesis **“The Formation and Early Stages of the Development of the Literary School of Fuzuli”** studies the literary school of Mohammed Fuzuli, and appraises the role and merits of Fuzuli in the XVI-XVIII-century Azerbaijani literature on the basis of the scientific-theoretical facts. The research work allows to follow the formation and the way of development of the literary school of Fuzuli as a consistent system and to expand the scientific-theoretical views on the given problem.

“Introduction” substantiates the timeliness and pertinence of the theme, determines the target, purpose and objectives of the research as well as its scientific novelty and practical importance.

The first chapter of the thesis **“The Concept of a Literary School and Its Characteristic Features in Oriental Literature”** defines the essence of the concept of a literary school and its boundaries. It also attempts to clearly demarcate the concepts of a literary school, group, association and other literary institutions in Oriental literature.

The second chapter of the thesis **“The Status of the Literary School of Fuzuli’s Legacy”** presents the brief review of the history of the attitudes towards the literary school of Fuzuli in Azerbaijan. Since, a literary school appears as a result of such important factors as a historical period, environment, language and geographical position which are necessary for the formation of a literary school.

The third chapter **“The Role of Fuzuli’s Works in the Development of the Azerbaijani literature of the Late XVI and XVIII Centuries”** classifies the stages of the literary school of Fuzuli. The excerpts from the works of Amani, Ruhi Baghdadi, Govsi Tabrizi, Saeb Tabrizi, Masihi, Murtezakulu Khan Shamlu, Sadiq bey Afshar, Rahmeti, Mohsun Nasiri, Molla Veli Vidadi, Molla Panah Vagif and others are compared with the corresponding samples from Fuzuli’s works in the last chapter which provides relevant science opinions as well.

“Conclusion” reviews the results of the entire research and generalizes the findings soundly based on theory.

На правах рукописи

АЙНУРА ВАГИФ КЫЗЫ МАХМУДОВА

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАННИЕ СТАДИИ РАЗВИТИЯ
ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЫ ФУЗУЛИ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии

БАКУ - 2014